

Ірина КЛИМЕНКО

Архіви українських часописів у фондах Інституту рукопису НБУВ як джерело з історії видавничої справи початку ХХ ст.

Стаття присвячена вивченню архівних документів україномовних часописів початку ХХ ст. («Рідний Край», «Дзвін», «Дніпрові хвилі», «Сяйво»), що зберігаються у фондах ІР НБУВ. Розкрито складні умови національного та соціально-економічного становища, у яких функціонували ці видання. Висвітлено читачьке та цільове призначення різнопланових за ідейним спрямуванням та тематикою журналів, засновниками, авторами, дописувачами яких були визначні представники української культури та науки минулого.

24 листопада 1905 р. царським урядом Російської імперії були затверджені «Временные правила о печати», якими скасовувалася попередня цензура на газети та журнали, а тим самим і заборона української періодичної преси. І відразу ж, незважаючи на постійні утиски царського уряду, ця преса почала стрімко розвиватися, займаючи домінуюче становище в сільській місцевості й створюючи серйозну конкуренцію російськомовній пресі у великих містах. З'явилася стійка тенденція проникнення національної ідеї в широкі маси населення України. Українською мовою почали виходити такі періодичні видання, як «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка» і збірники його секцій, «Літературно-науковий Вістник», часописи «Рада», «Дзвін», «Світло», «Сяйво», тижневик «Рідний Край» з додатком «Молода Україна», «Рілля» – у Києві; «Сніп» – у Харкові; «Світова зірниця» – у Могилеві-Подільському; «Життя і знання» – у Полтаві; «Канівська неділя», «Дніпрові хвилі» – у Катеринославі. Звідусіль надходили звістки про наміри видавати українські газети, й кожне скільки-небудь помітне містечко хотіло мати свій друкований орган. Протягом 1906 р. лише на Наддніпрянщині були започатковані понад 40 різних періодичних видань, але згодом виявилось, що «в тому росцвіті було багато пустоцвіту: частина його зав'яла сама з себе, а інше – оббив неприхильний холодний вітер», – так образно писав Б. Д. Грінченко¹ про стан української періодики вже у 1906 р. Деякі видання були закриті після виходу в світ першого номера. Ось чому такими важливими і цінними є будь-які документальні свідчення про діяльність навіть найнезначніших за кількістю виданих примірників українських часописів початку ХХ ст. Ґрунтовних наукових праць, що висвітлювали б питання становлення і функціонування, поширення і тематичного спрямування даних видань, в українській історіографії фактично немає.

¹ Грінченко Б. Тяжким шляхом (про українську пресу). – К., 1912. – С. 3.

Клименко Ірина Валентинівна, м. н. с. Інституту рукопису НБУВ.

В Інституті рукопису (ІР) НБУВ зберігаються невеликі за обсягом, але змістовні матеріали редакційних портфелів часописів «Рідний Край», «Дзвін», «Сяйво» та «Дніпрові хвилі».

Тижневик «Рідний Край», метою якого проголошено задоволення духовних потреб селянства і широке інформування про загальне життя краю, виходив у Полтаві від кінця 1905 до 1907 р. засобами місцевої громади. Завдяки вмілому веденню справи редакційною колегією «Рідний Край» відразу ж набув популярності серед українського селянства. Ініціатором, першим видавцем і редактором став М. Дмитрієв. Співредакторами були Панас Мирний та Гр. Коваленко. Пізніше фінансував і видавав часопис Г. Маркевич. Склад працівників редакції був близький за поглядами до полтавської групи Української демократичної партії. Редактор «Рідного Краю» М. Дмитрієв намагався розповсюджувати видання по всіх регіонах Наддніпрянської України. За часів редагування «Рідного Краю» М. Дмитрієвим журнал послідовно проводив радикальну українську лінію. За антиросійські виступи він зазнавав критики та урядових утисків, а також нападок з боку української соціал-демократії. З 16-го випуску «Рідний Край» був заборонений урядом.

Тяжкі політичні умови змусили редакцію переїхати з Полтави до Києва, де, попри цензурні утиски (неодноразова конфіскація тиражів та часткова заборона діяльності), часопис виходив майже 10 років. Від 1915 до 1916 р. він виходив російською мовою. Головним редактором «Рідного Краю» у Києві стала О. Косач (Пчілка). Зважаючи на високе службове становище свого чоловіка (П. Косач був дійсним статським радником), нова редакторка зорієнтувала «Рідний Край» на більш помірковані позиції. Матеріали часопису за своїм ідейним спрямуванням стали наближатися до конституційно-демократичної партії. Це дало змогу «Рідному Краю» пережити переважну кількість періодичних українських видань, закритих царизмом у 1914 р. Тижневик «Рідний Край» багато уваги приділяв історії, етнографії, народній творчості, питанням розвитку української мови, інформував своїх читачів про громадсько-політичне і куль-

турне життя. Співробітниками тижневика були Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, Леся Українка, А. Кашенко, Г. Шерстюк, Д. Яворницький, О. Олесь, П. Тичина, Л. Пахарецька, П. Капельгородський та ін. Не оминав журнал і проблем підростаючого покоління, випускаючи від 1908 до 1912 р. єдиний на той час україномовний місячний додаток для дітей «Молода Україна», який редагувала Леся Українка. Це був перший дитячий журнал на українських землях у складі Російської імперії. Видавався він спочатку у Києві, а потім у Гадячі на Полтавщині. Світ побачило 64 номери «Молодої України». У додатку друкувалися твори Х. Алчевської, Лесі Українки, М. Рильського, С. Васильченка, Т. Шевченка; переклади М. Лермонтова, М. Гоголя, Д. Свіфта, Ч. Діккенса.

Архівний фонд журналу «Рідний Край» (ІР НБУВ, ф. 252) складається із 71 од. зб. Серед матеріалів архіву є свідоцтво Київського губернатора від 10 березня 1915 р., видане на ім'я О. П. Косач, про право публікувати у Києві часопис «Рідний Край»². У документі зазначається, що на основі Уставу з цензур, друку та продажу від 1906 р. удові дійсного статського радника О. П. Косач дозволяється видавати у м. Києві під власною редакцією щомісячний журнал малоросійською мовою під назвою «Рідний Край» і додаток для дитячого читання «Молода Україна». Документом дозволялася така програма часопису: «1) сообщение выходящих узаконенных и правительственных распоряжений; 2) известия о текущей жизни в столицах, во всей России и более подробно в южных губерниях; 3) новости из области малорусского слова и искусств; 4) беллетристика: повести, драматические сочинения и стихотворения; 5) критика литературная, музыкальная и художественная; 6) корреспонденции; 7) хроника иностранная; 8) заметки по сельскому хозяйству; 9) объявления. Для приложения: 1) рассказы, стихотворения, путешествия, рассказы из всеобщей и русской истории; 2) статьи по естествознанию; 3) игры; 4) театральные пьесы; 5) задачи»³.

Матеріали архіву містять відомості про передплатні ціни на журнал: вартість часопису з додатком (а без додатка «Молода Україна» журнал не передплачувався) становила 4 крб. на рік; окремо додаток можна було отримати за 2 крб.; за кордон передплата на рік коштувала 6 крб.

Переважну більшість документів архіву становлять літературні матеріали: це оповідання М. Мандрики⁴, вірші Д. Буди, П. Дальнього, Гр. Квасницького, І. Левченка, В. Магера, А. Панасенка, М. Письменного, Ф. Полтавця, Г. Рудого та інших⁵. Здебільшого – це аматорські проби пера, які так і не побачили світ у часописі, але свідчать про значний потяг народу до красного письменства. Серед матеріалів архіву – відповідь Х. О. Алчевської на антисемітську статтю якогось «доб-

родія Немо», у якій вона відмічає, що свідомі українці, звичайно, не припинять передплачувати журнал «Рідний Край», хоча зі статтею різко націоналістичного характеру можуть не погодитися⁶. Серед кореспондентів – І. Барах зі щирою подякою «за працю на нашій убогій ниві, дай Боже Вам здоров'я і сили протоптати хоть стежку на заросшому колись-то широкому шляху»⁷; Д. Міллер із побажаннями часопису «щастя на новому місці» (у Києві. – І. К.). Крім того, Д. Міллер ділиться з О. П. Пчілкою власними враженнями стосовно першої лекції проф. М. Ф. Сумцова з історії української словесності у Харківському університеті, яка наочно показала, «що українська мова підходить до університетської науки не менш, ніж якась інша, було б тільки бажання її використовувати»⁸. Кілька документів, надісланих до редакції «Рідного Краю», присвячені діяльності Одеської, Бакинської та Житомирської «Просвіти»⁹.

Журнал «Дзвін» – київський літературно-науковий, мистецький, економічний та громадсько-політичний щомісячник – проіснував рік (від 1913 до 1914 р.) і був органом Української соціал-демократичної робітничої партії. За короткий час світ побачили 19 номерів часопису. Редакторами «Дзвону» були від початку Д. Антонович, а з 4-го номера – В. Левинський, політичний діяч, публіцист, автор численних праць з суспільно-політичної тематики. З «Дзвоном» співробітничали М. Вороний, Леся Українка, Г. Чупринка, С. Черкасенко, Д. Донцов, Х. Алчевська, Л. Юркевич та ін. Літературно-художній відділ журналу очолював В. Винниченко.

Архівні матеріали редакції часопису «Дзвін» (ф. 257) складають 3 одиниці зберігання: це переклад українською мовою Олексою Коваленком вірша Е. Верхарна «Голова»¹⁰, чернетка оповідання «Семінаріє ти моя!» Прохора Вороніна¹¹ і невеликий вірш «Наборщиківі» О. Кобеця, надісланий до редакції у 1913 р.¹²

Український ілюстрований тижневик «Дніпрові хвилі» виходив у Катеринославі у 1910–1914 рр. Видання, в основному, висвітлювало національно-культурне життя Катеринославіщини. Редактором часопису спочатку був Д. Дорошенко – історик, літературознавець, бібліограф, перекладач, який після переїзду до Катеринослава відразу включився у діяльність місцевої «Просвіти», невдовзі став заступником голови товариства, організатором і редактором її друкованого органу – ілюстрованого тижневика «Дніпрові хвилі».

Наступним редактором «Дніпрових хвиль» став В. Біднов – історик церкви, громадський діяч. Серед співробітників тижневика були такі визначні представники української науки та культури, як Д. Яворницький, Л. Біднов, І. Труба, Є. Вировий та ін. Просвітяни активно працювали у селях, створюючи там свої осередки,

⁶ Там само, спр. 2.

⁷ Там само, спр. 3.

⁸ Там само, спр. 26.

⁹ Там само, спр. 8, 16, 18.

¹⁰ Там само, ф. 257, спр. 1.

¹¹ Там само, спр. 2.

¹² Там само, спр. 3.

² ІР НБУВ, ф. 252, спр. 1.

³ Там само.

⁴ Там само, спр. 24.

⁵ Там само, спр. 6, 13–14, 19–23, 35–39.

через що серед кореспондентів було багато простих селян. Завдяки цьому часопис своїм змістом та спрямованістю був близьким і зрозумілим якнайширшим соціальним верствам населення України, що зробило його найвпливовішим і найпопулярнішим серед регіональних українських видань.

Архів журналу «Дніпрові хвилі» (ф. 256), що зберігається в ІР НБУВ (20 од. зб.), складається переважно з матеріалів із «редакційного портфеля» часопису періоду редагування його Д. Дорошенком. Цей тижневик, що виходив у Катеринославі двічі на місяць з ініціативи К. Котова і М. Богуславського, уміщував творчий доробок українських літераторів та науковців і чимало спроб віршів молодих поетів-початківців. М. Биков у статті «Тарасова слава» та у тезах доповіді «Народная душа в творениях Т. Г. Шевченко» [1909]¹³ розкриває етапи розвитку демократичної української літератури. У кінці статті автор робить висновок, що напрям української літератури був демократичний і пронизаний народницькими ідеалами, і тому збереження особливостей українського народного характеру і широкого народолюбства, яке було притаманне Т. Шевченкові, свято шанується українськими письменниками. Також цікаві за змістом тези доповіді М. Бикова, присвячені розкриттю народної душі в творах Т. Шевченка. У тезах стисло подано характеристику Т. Шевченка як народного поета; проведено аналогію з Бернсом, Беранже, Кольцовим.

Дописувач Т. Митрус у своїй статті «Життя робітника» (1910)¹⁴ аналізує важке життя селян і робітників та значення закону від 4 березня 1906 року, який дозволив робітникам і селянам гуртуватися в різні професійні спілки та союзи, кооперативні товариства. Автор відмічає вороже ставлення царського уряду до заходів робітників поліпшити своє матеріальне становище і з сумом констатує закриття протягом 1909–1910 рр. цілої низки професійних союзів та спілок. Цій темі присвячено допис до редакції журналу невідомого автора «Товариські крамниці та інші кооперації на Україні» [1912]¹⁵, у якому відмічено зріст та розвиток усяких кооперацій, економічних товариств в Україні, створення товариських крамниць, позичково-ощадних товариств та артілей. Багато дописувачів пропонували вміщувати приклади вдалого налагодження товариських крамниць на селі, статистичні дані про те, що товариські крамниці стають частиною життя. У більшості товариських артілей справа йшла досить добре і де-не-де з прибутків на селі засновувалися читальні і бібліотеки. У дописах автори обіцяли подавати «докладні звістки» про це у наступних номерах журналу «Дніпрові хвилі».

Більшість матеріалів архіву – це надіслані до редакції твори: оповідання І. Одарченка «Арештант», Д. Дудкіна «Помста», «Картка», Г. Карандаша «Вискочка», «Баба Векла»¹⁶; вірші Г. Гуляйполя «Весна іде», П. Кармелю-

ка «Думка», М. Кузьменка «Різдвяне свято»¹⁷; два переклади українською мовою¹⁸. Усі вірші, які надсилалися до редакції, містили прохання авторів надрукувати у часописі свої літературні спроби з дозволом виправляти та переробляти їх.

Літературно-мистецький місячник «Сяйво» (Київ, 1913–1914) був створений з ініціативи П. Ковжуна за допомогою таких видатних представників української культури, як А. Терниченко, І. Стешенко, М. Біляшівський, М. Лисенко. Його редактором був І. Стешенко, ілюстратором – П. Ковжун, видання формував О. Корольчук. Мистецтвознавчі матеріали розподілялися за такими рубриками: архітектура (В. Кричевський), образотворче мистецтво (П. Чайка, Є. Кузьмін, А. Серета, О. Судомора), народне мистецтво і фольклор (М. Біляшівський, Д. Щербаківський), музика (В. О'Коннор-Вілінська, В. Борецький, В. Верховинець), театр (М. Вороний, М. Садовський, І. Стешенко, С. Русова, К. Широцький). Вийшло 21 число. У щомісячнику друкувалися твори відомих тогочасних письменників: О. Олеся, М. Рильського, М. Вороного та інших; критичні статті про творчість М. Коцюбинського, В. Винниченка, Ю. Федьковича і т. д.

Архів журналу «Сяйво» (ф. 250) складається зі 61 од. зб. Масив документів за своїм складом розподіляється так: статті та замітки; рецензії; матеріали редакції; офіційні і приватні листи. Архів містить переліки творів, надісланих до редакції; матеріали про офіційні зв'язки з Кременчуцькою Українською Книгарнею, книгарнею «Діло» про прохання надіслати журнал для комісійної торгівлі; звернення до редакції передплатників¹⁹. Редакційний портфель «Сяйва» репрезентований статтями Д. Антоновича «Наші художники: Микола Бурачек», «Український художник: Микола Ге», «Кам'яні баби»; М. Біляшівського «Самі собі господа (про проект пам'ятника Т. Г. Шевченку)»; О'Коннор-Вілінської «Сніговий біль»; О. Новицького «Краєвиди в поезії та малюнках Шевченка»; І. Степового «Три романи на слова Рильського та на слова Шевченка»; І. Стешенка «Національні пам'ятники, мистецтво і громадянство», «Опанас Саксаганський»; Д. Щербаківського «Суєта суєт»²⁰ та ін. Рецензентами виступали Г. Олександровський, Д. Антонович, О. Новицький, І. Стешенко. Приватні листи несли інформацію про зміну адреси, про передплату, про неоподержання журналу, про несплату, про надсилання журналу, пропозиції надрукувати твори.

Загалом, жодне видання, що з'явилося друком рідною мовою упродовж 1905–1914 рр., не стояло осторонь національних проблем: часописи різного ідейного спрямування проводили свою діяльність в ім'я своєї нації та її духовності, просвіти, суспільного поступу.

¹³ Там само, ф. 256, спр. 1.

¹⁴ Там само, спр. 2.

¹⁵ Там само, спр. 15.

¹⁶ Там само, спр. 4, 8, 11.

¹⁷ Там само, спр. 3, 7, 9, 12.

¹⁸ Там само, спр. 8, 13.

¹⁹ Там само, ф. 250, спр. 17, 29.

²⁰ Там само, спр. 37–39, 42, 44, 47, 52, 55–57, 60.